

Recenzja rozprawy doktorskiej:

ks. mgr lic. Andrej Skomoroszko, „Ewangelizacyjny wymiar liturgii Cerkwi prawosławnej”, napisanej pod kierunkiem ks. prof. dr hab. Ryszarda Hajduka na Wydziale Teologii Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie

1. Wartość merytoryczna dysertacji

a) Układ rozprawy

Strukturę pracy tworzą: strona tytułowa, spis treści, wykaz skrótów, streszczenie, wstęp, pięć rozdziałów refleksji zasadniczej, zakończenie oraz bibliografia. Wstęp rozprawy zawiera wszystkie, właściwe dla tej części pracy aspekty merytoryczne. Podkreślić trzeba precyzację najważniejszych terminów rozprawy, jak: ewangelizacja, liturgia czy Cerkiew prawosławna. Co prawda wyjaśnienie terminu „liturgia” jest w tym miejscu jedynie ogólne, lecz istota liturgii została dokładnie wyjaśniona w rozdziale trzecim. Autor wskazuje także na najważniejsze publikacje dotyczące badań nad ewangelizacją w teologii i liturgii prawosławnej.

W rozdziale pierwszym ks. Skomoroszko ukazał koncepcję ewangelizacji w ujęciu trzech wyznań chrześcijańskich: Kościoła katolickiego, protestanckiego i prawosławnego. Zostały tu opisane podstawy ewangelizacji, sposoby jej realizacji oraz współczesne wyzwania, na które Kościoły te odpowiadają podejmując dzieło misji. Rozdział drugi skoncentrowany jest już tylko na prawosławnej teologii ewangelizacji i zawiera analizy dotyczące jej istoty, celu, sposobów i podmiotów jej realizacji. W rozdziale trzecim Autor podąża w głąb tej problematyki i skupia się na samej liturgii, która stoi w centrum ewangelizacyjnej działalności Kościoła prawosławnego. Ukazuje więc znaczenie i formy kultu, eklezjotwórczy i eschatologiczny wymiar liturgii oraz jej wpływ na kształtowanie życia chrześcijańskiego. Na tym etapie badań skupia się więc na wewnętrznym, formacyjnym oddziaływaniu liturgii. Treść rozdziału czwartego jest kontynuacją tych refleksji wskazując na zewnętrzne sposoby ewangelizacyjnego oddziaływania za pomocą liturgii. Opisuując funkcje liturgii Autor skupia się na proklamacji i przepowiadaniu słowa Bożego w liturgii, znaczeniu ikony, pięknie liturgii a w końcu na tzw. „liturgii po liturgii”, czyli na liturgii życia. W przypadku chrześcijańskiego życia Doktorant opisuje ewangelizację prowadzoną w przestrzeni internetowej, ewangeliczną formację młodzieży oraz posługiwanie w środowiskach więziennych. Ostatni, piąty rozdział – zgodnie ze swoim tytułem - ukazuje „Perspektywy współpracy międzywyznaniowej w dziele

ewangelizacji”. Ks. Skomoroszko przedstawia tu najpierw punkty styeczne ewangelizacji w Kościele katolickim i prawosławnym. Czyni to opierając się na trzech typach ewangelizacji: misyjnej, pastoralnej i nowej ewangelizacji. Następnie omawia perspektywy ewangelizacyjnego współdziałania między Kościołami chrześcijańskimi wskazując na dialog ekumeniczny, wspólne projekty społeczne, świadectwo chrześcijańskiego życia. Osobno zaś prezentuje liturgię jako punkt zbliżający do siebie Kościół katolicki i Cerkiew prawosławną.

Oceniając strukturę pracy należy stwierdzić, że następstwo poszczególnych rozdziałów jest spójne i logiczne. Autor przed przejściem do problemu ukazanego w tytule pracy w dwóch pierwszych rozdziałach kreśli szeroką perspektywę badawczą ukazując sposób podejścia do dzieła ewangelizacji w trzech najważniejszych wyznaniach chrześcijańskich z akcentem na prawosławną teologię ewangelizacji. Dopiero na tym, ważnym tle w rozdziale trzecim i czwartym umieszcza refleksję odnoszącą się do meritum problemowego przedstawionego w tytule pracy i jej wstępie. Rozdział piąty jest bardzo trafnym zwieńczeniem rozprawy, dotyczy bowiem perspektyw i możliwości ekumenicznej współpracy w dziele ewangelizacji. W takim układzie treści łatwo zauważyć nie tylko symetrię struktury, lecz także konsekwencje zawartych w niej analiz. Analizy przedstawione w kolejnych rozdziałach poprzedzone są krótkim wprowadzeniem, a zakończone podsumowaniem zagadnień w nich przedstawionych. To zapewnia pracy logiczną ciągłość oraz ułatwia lekturę.

Pozytywnie prezentuje się zakończenie pracy, w którym przedstawiono główne osiągnięcia pracy, wnioski końcowe oraz nowe perspektywy badawcze związane z tematyką rozprawy. Wysoko ocenić należy bibliografię wykorzystaną w rozprawie. Jest ona obfita (przedstawiona na 16 stronach pracy) oraz dobrana w sposób zasadny. Recenzent pragnie podkreślić również zdecydowaną przewagę opracowań obcojęzycznych, co zawsze wnosi do badań wartość nowości i poszerza perspektywę badawczą.

b) Cel pracy

Głównym celem badawczym rozprawy jest przedstawienie odpowiedzi na pytanie: „W jaki sposób liturgia wpływa na proces ewangelizacji i przyczynia się do realizacji tego dzieła, będąc podstawowym źródłem dynamiki życia kościelnego?” (s. 12). Ze wstępu pracy można wywnioskować, że celem uzupełniającym jest ukazanie perspektyw współpracy między różnymi wyznaniem chrześcijańskimi w dziele ewangelizacji. Ważną i porządkującą konstatacją Autora jest w tym względzie podkreślenie, że choć „przedmiotem badania jest teologia i praktyka prawosławna, postrzegane są one z perspektywy katolickiej i prezentowane z myślą o wzbogaceniu katolickiego podejścia do dzieła ewangelizacji” (s. 13).

c) Dobór i zastosowanie metod badawczych

Główną metodę zastosowaną w rozprawie Autor nazywa „właściwą dla uprawiania teologii pastoralnej” oraz precyzuje następująco: „poznanie rzeczywistości, w tym dotychczasowej praktyki Kościoła, ocena podejmowanych w niej działań, uwzględniająca naukę i tradycję chrześcijańską, oraz wnioski praktyczne, wynikające z wcześniejszej refleksji” (s. 17). Metodę tę Autor stosował konsekwentnie, choć zabrakło nieco krytycznej oceny ewangelizacyjnych działań Cerkwi prawosławnej. Z racji ekumenicznego podejścia do zagadnienia podjętego w rozprawie Autor słusznie poszerza swe podejście do problemu rozprawy o metodę porównawczą.

d) Ocena wyników badań

Doktorant konsekwentnie zmierza do realizacji celu pracy, który został w osiągnięty. Realizacji celu podporządkowana jest struktura rozprawy oraz analizy zawarte w jej poszczególnych partiach. Sądy wydawane w pracy są uzasadnione i obiektywne. Refleksje przedstawione w pracy posiadają wysoką wartość poznawczą.

Ponieważ praca dotyczy bardzo szerokiej tematyki badawczej, trudno było oczekiwać, aby jej Autor wyczerpał wszystkie aspekty związane z nią związane. Stąd też miejscami odnieść można wrażenie, że ks. Skomoroszko dotyka jedynie niektórych aspektów procesu ewangelizacji, niektórych jej podmiotów oraz wybranych metod nowej ewangelizacji (zob. rozdział piąty). Tymczasem akcentuje on tylko te elementy, które są wspólne dla Kościoła prawosławnego i katolickiego.

e) Oryginalność rozprawy

Praca stanowi oryginalne rozwiązanie problemu naukowego. Oryginalność ta polega przede wszystkim na przedstawieniu liturgii cerkiewnej jako narzędzia ewangelizacji z punktu widzenia ekumenicznego. Jak to potwierdza sam Autor w rozprawie uwzględniona została teologia katolicka na równi z prawosławną, „co jest właściwe dla metody ekumenicznej” (s. 17).

f) Wiedza Doktoranta prezentowana w rozprawie

Recenzowana rozprawa ujawnia teoretyczną i praktyczną wiedzę Doktoranta w dyscyplinie nauk teologicznych, zwłaszcza zaś w problematyce ewangelizacyjnej i liturgicznej. Ujawnia się to w zastosowaniu szerokiej perspektywy badawczej, ujęciu ekumenicznym i

odwołaniu się do licznej literatury obcojęzycznej. Autor pracy posiada umiejętność samodzielnego prowadzenia analiz naukowych.

2. Ocena formalna rozprawy

Warstwa językowa rozprawy jest poprawna. Język stosowany przez ks. Skomoroszko ma charakter naukowej narracji oraz cechuje się terminologiczną precyzją. W pracy zdarzają się jedynie pojedyncze przypadki pojęć mniej precyzyjnie dobranych, które należy usprawiedliwić faktem, że język polskim nie jest ojczystym językiem Doktoranta. Na przykład na s. 166 Autor stwierdza: „W nauczaniu więźniów prawd chrześcijańskich przydatna może być tzw. metoda apodyktyczna, na którą składają się pytania i odpowiedzi” (s. 166). Ta nazwa metody stosowanej w duszpasterskiej trosce o więźniów jest niezbyt trafna. „Słownik języka polskiego” termin „apodyktyczny” tłumaczy bowiem jako: „taki, który narzuca swoją wolę innym i nie znosi sprzeciwu; bezwzględny, arbitralny, despotyczny, bardzo stanowczy”. Należy także pamiętać, że nazwę narodowości zapisujemy dużą a nie małą literą – jak jest w pracy w przypadku Żydów (s. 89). Z kolei w poniższym zdaniu trzeba wykreślić słowo „podczas”: „Na przykład podczas w okresie Bożego Narodzenia mogą opowiadać o przyjściu Jezusa na świat, przypominając wiernym o Bożym zbawczym działaniu w historii ludzkości” (s. 133).

Analizy zawarte w dysertacji zostały nie tylko udokumentowane, lecz także poszerzone w postaci przypisów dygresyjnych i odsyłających. Dzięki temu wnioski zawarte w rozprawie sformułowane zostały na podstawie solidnie przeprowadzonej analizy.

3. Wartość praktyczna rozprawy

Rozprawa posiada wartość praktyczną z wielu względów. Autor podejmuje problem, który dla Kościołów chrześcijańskich jest zawsze aktualny i kluczowy. Ewangelizacja jest istotą istnienia Kościoła, który ze swej natury jest misyjny (por. EN 14). Całe życie chrześcijańskie jest ewangelizacją ponieważ winno być inspirowane Ewangelią (por. EG 11). Praca otwiera nowe, konkretne perspektywy realizacji ewangelizacji we współczesnym świecie. Chodzi tu głównie pokazanie – jak słusznie stwierdza Doktorant – że „poprzez głębsze zrozumienie wpływu liturgii na proces ewangelizacji w obu tradycjach chrześcijańskich można lepiej wykorzystać potencjał liturgii jako narzędzia misyjnego w życiu codziennym” (s. 18).. Ewangelizacja w prawosławiu zakłada udział w łasce Bożej (s. 49-51) stąd też koncentracja na liturgii jawi się jako coś naturalnego.

Istotną wartością praktyczną jest ekumeniczne nachylenie rozprawy oraz ukazanie, że ewangelizacja jest wspólnym celem wyznań chrześcijańskich. Podział chrześcijan zaś jest

główną przeszkodą w ewangelizacji. Tylko jedność chrześcijan sprawia, że wiarygodnym staje się kerygmat o tym, że „Bóg jest miłością” (1 J 4, 8). W tej perspektywie ważną konstatacją Autora jest stwierdzenie, że w centrum ekumenicznej ewangelizacji stać powinna chrześcijańska miłość (zob. np. s. 192). Realizacja miłości jest wszakże jednym z modeli ekumenizmu.

Bardzo cennym w perspektywie życia chrześcijańskiego jest podkreślenie, że w prawosławiu prawdy wiary poznaje się nie abstrakcyjnie, lecz dzięki doświadczeniu życia kościelnego, czyli życia w Chrystusie. Prawosławie się ukazuje, a nie udowadnia siebie. Powszechność wiary Kościoła prawosławnego bazuje na życiu jego członków w miłości, która jest darem Ducha Świętego. Dlatego głównym motywem prawosławnej ewangelizacji powinna być miłość, a głównym zadaniem misjonarza nie przekazywanie jakichś idei światopoglądowych czy moralnych, lecz wprowadzanie w doświadczenie życia wspólnoty, którego wzorem jest życie Trójcy Świętej. Stąd też „celem działalności misyjnej jest nie tylko przekazywanie ludziom pewnych przekonań czy idei albo narzucanie im określonej dyscypliny czy reguły życia, ale przede wszystkim wprowadzenie ich w nową rzeczywistość, w której ludzie jednoczą się z Bogiem” (s. 55).

Z punktu widzenia terminologicznego wartościowe jest również rozróżnienie pomiędzy misją i ewangelizacją, czego raczej nie ma w teologii katolickiej. Cel misji w Cerkwi prawosławnej to udział w komunii Osób Trójcy Przenajświętszej. Ewangelizacja zaś jest czymś węższym i „choć z tą misją ściśle związana, polega głównie na działaniu zmierzającym do integracji ludzi we wspólnotę Kościoła” (s. 55). Recenzent mógł też ubogacić swoją wiedzę o nowe terminy z zakresu teologii ewangelizacji, jak: ewangelizacja aktywna i pasywna (milczące świadectwo prawdziwie chrześcijańskiego życia), czy homologia (publiczne i osobiste wyznanie wiary jako jeden ze sposobów ewangelizacji).

W perspektywie głoszenia kerygmatu istotnym jest również przypomnienie, że w teologii wschodniej zbawienie rozumiane jest głównie jako uzdrowienie natury ludzkiej, „chorej” z powodu grzechu, nie zaś jako zadośćuczynienie za grzech, co jest typowe dla teologii zachodniej. Uzdrawienie to dokonuje się przez wcielenie Syna Bożego, który przyjął nasze człowieczeństwo, odniósł triumf nad grzechem i śmiercią oraz dokonał w swojej Osobie przebóstwienia ludzkiej natury. Zbawienie z prawosławnego punktu widzenia polega na swoistym „przyswojeniu” sobie tej uzdrowionej natury, na przyjęciu jej od Chrystusa i Kościoła (zob. s. 63).

Za cenne, mające posmak nowości uznać należy także stwierdzenia dotyczące eklezjotwórczego i eschatologicznego wymiaru Eucharystii:

„Spożywanie Ciała Chrystusa i picie Jego Krwi oznacza stawanie się częścią Tego, który objął rzesze, aby uczynić je jednym Ciałem, swoim własnym Ciałem. Dlatego Eucharystia jest Ciałem jednego (Chrystusa) i Ciałem wielu (Kościoła), połączonymi w jedną całość” (s. 110).

„W eklezjologii prawosławnej ważnym punktem odniesienia jest królestwo Boże, które rzuca światło na naturę Kościoła i naturę Eucharystii. Kościół jest na świecie, ale nie jest ze świata (por. J 17, 6–23). Jest tożsamy z królestwem Bożym, ponieważ ma naturę eschatologiczną. Jednocześnie podczas Boskiej Liturgii nie dzieje się nic innego, jak wprowadzenie królestwa Bożego w historię. [...] Sprawując Eucharystię, cały Kościół zmierza ku przyszłości, ku końcowi czasów. Jego celem jest połączenie chrześcijan z życiem wiecznym Trójcy Świętej. Podczas celebracji Boskiej Eucharystii dokonuje się przejście w czasie od przeszłości do terażniejszości i przyszłości. A zatem Kościół sprawujący Eucharystię zmierza ku temu, czym będzie” (s. 111).

4. Uwagi krytyczne

Odnosząc się do celu rozprawy opisanego we wstępie oraz do zawartości merytorycznej pracy można wskazać, że zasadnym byłoby dodać do jej tytułu stwierdzenie: „w perspektywie ekumenicznej”. Uzupełnienie takie można uczynić przy ewentualnej publikacji rozprawy co recenzent sugeruje. W tym miejscu trzeba jednak zaznaczyć, że perspektywa katolicka w opisie teologii prawosławnej – jak to stwierdza Autor na s. 13 – obecna jest głównie w rozdziale piątym. W rozdziale trzecim i czwartym zaś odniesień do teologii katolickiej jest niewiele. Pojawia się ona jedynie wtedy gdy Doktorant pisze o funkcji ikony (np. przypis 579, 581, 586), funkcji homilii w liturgii (s. 139-140) oraz o kalendarzu liturgicznym (s. 145).

W niniejszej recenzji wspomniano już, że struktura rozprawy jest logiczna, spójna i proporcjonalna. Jednak, jeśli chodzi o symetrię w rozłożeniu tworzywa pracy to zasadnym byłoby także połączenie rozdziału pierwszego i drugiego oraz trzeciego i czwartego. Taki układ pomógłby uniknąć pewnych powtórzeń, które miały miejsce w rozdziale drugim, gdy przytaczano niektóre myśli zawarte w paragrafie trzecim rozdziału pierwszego – oba fragmenty kreśliły teologiczne podstawy i kryteria ewangelizacji w Kościele prawosławnym. Również rozdział trzeci zyskałby więcej na spójności gdyby połączono go z czwartym.

W całej rozprawie Autor podchodzi do ewangelizacji z punktu widzenia Kościoła katolickiego i prawosławnego. Pozostaje pytanie: dlaczego w paragrafie drugim pierwszego rozdziału pisze o koncepcji działalności ewangelizacyjnej we wspólnotach protestanckich (s. 31-48)? Perspektywa protestancka nie znalazła bowiem swego zastosowania w analizach

przedstawionych w kolejnych rozdziałach. Oczywiście paragraf ten bardzo ubogaca pracę na przykład pokazując, że motywacja ewangelizacji w protestantyzmie jest teocentryczna, a w prawosławiu bardziej eklezjologiczna (zwłaszcza w powszechnym i apostołskim wymiarze Kościoła) i ma nieco inny, bardziej indywidualny cel podczas gdy w prawosławiu jest nim pełne włączenie do komunii eklezjalnej. Jednak ze wspomnianego wyżej powodu paragraf ten zdaje się być zbyteczny.

5. Kwestie do dyskusji

a) W katolickiej teologii liturgii poczynając od nauki Piusa XII, przez soborową „Konstytucję o liturgii” aż do Katechizmu Kościoła katolickiego dostrzec można wyraźny rozwój. Który z tych dokumentów wykazuje największe podobieństwa do prawosławnego rozumienia liturgii?

b) W rozprawie mamy do czynienia z ekumenicznym podejściem do liturgii, zwłaszcza z perspektywą katolicką i prawosławną. Czy – zdaniem Doktoranta - w perspektywę tę wpisuje się także obecna w myśli katolickiej od czasów Soboru Watykańskiego II tzw. teologia liturgiczna? Nawiasem mówiąc czerpie ona wiele z teologii Aleksandra Schmemmanna. Poza tym w recenzowanej rozprawie znaleźć ślady teologii liturgicznej, np.: „W prawosławiu refleksja teologiczna uprawiana jest nie tylko na poziomie teoretycznym, ale jest ona treścią życia – należąc do Kościoła, żyje się teologią. Dlatego uczestnictwo w życiu liturgicznym wspólnoty, jak również chrześcijańska służba wspólnocie jest sposobem przyjęcia teologii i wprowadzenia jej w życie. Wszystko zaś odnosi się do liturgii” (s. 128).

c) Prawosławna teologia ewangelizacji opiera się mocno na misterium Wcielenia. Stąd wyrasta jej najgłębsza motywacja, potrzeba inkulturacji oraz powszechność Kościoła. Prawosławie na przestrzeni wieków było przykładem tego, jak Ewangelię wnosić w rodzime kultury - na przykład tłumaczenie pisma Świętego na języki rodzime. Do dziś jednak liturgie celebrowane są w języku cerkiewnosłowiańskim, który dla wiernych jest niezrozumiały. Czy – zdaniem Doktoranta – nie przeczy to powszechności Kościoła i potrzebie inkulturacji? Czy nie grozi to niezrozumieniem liturgii i jedynie powierzchownym w niej uczestnictwem? Czy nie bardziej zasadnym byłoby celebrować w językach współczesnych a nie pozostawać jedynie na katechetycznym wyjaśnianiu liturgii?

d) W ostatnim paragrafie rozdziału piątego ks. Skomoroszko pisze o ewangelizacyjnej roli liturgii w kontekście zbliżenia ekumenicznego. Czy - zdaniem Autora - możliwe jest takie zbliżenie, aby wierni prawosławni mogli pod pewnymi warunkami przyjmować Komunię

Świątą w Eucharystii celebrowanej w Kościele katolickim? Wiemy, że w drugą stronę taka możliwość istnieje.

6. Wniosek końcowy

Zasadnie skonstruowana struktura pracy oraz jasno postawiony cel sprawiły, że Autor dysertacji wyczerpująco przedstawił zagadnienie przedstawione w tytule rozprawy. Rozprawa jest oryginalna i należy ocenić ją pozytywnie zarówno pod względem merytorycznym, jak i formalnym. Praca posiada wysoką wartość teoretyczną i praktyczną. Spełnia kryteria dysertacji doktorskiej określonej w Ustawie z dnia 20 lipca 2018r.: Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce (D.U. z 2023 roku, poz. 742, ze zm.). Doktorant wykazał się samodzielnością myślenia naukowego oraz ogólną wiedzą teoretyczną w dziedzinie nauk teologicznych. Stawiam więc wniosek do Rady Naukowej Dyscypliny nauk teologicznych Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie o dopuszczenie ks. mgr lic. Andreja Skomoroszko do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

